

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/367224371>

# Molnár V. A. (2015): Növényei és herbáriumuma. In: Molnár V. A.: Kitaibel – Egy magyar tudós élete Debreceni Egyetem TTK Növénytani Tanszék, Debrecen. pp.: 33–100. ISBN 978-963-473-8...

Book · August 2015

CITATIONS

0

READS

42

1 author:



**Attila Molnár V.**

University of Debrecen

243 PUBLICATIONS 3,058 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:



Hitchhiker's Guide to the waterbirds: seed dispersal effectiveness [View project](#)



Natural history of the genus *Elatine* (Elatinaceae) [View project](#)

# Növényei és herbárium

Részlet

Molnár V. Attila: KITAIBEL – Egy magyar tudós élete  
című könyvéből  
(ISBN 978-963-473-890-9)

**Hivatkozás:**

Molnár V. A. (2015): Életrajza és életkörülményei. In: KITAIBEL – Egy magyar tudós élete Debreceni Egyetem TTK Növénytan Tanszék, Debrecen. pp.: 83–100.



## Növényei és herbáriumuma



**K**itaibel a leginkább maradandót kétségkívül a növénytan tudományán belül alkotta. Fő művével – benne az addig ismeretlen pannóniai, kárpáti és balkáni növényfajok tucatjainak leírásával – elsősorban mint flórakutató és leíró taxonómus szerzett magának hírnevet – hazájában éppúgy mint külföldön. Újító szelleme, remek megfigyelőképessége, rendszerező hajlama – amelyek a tudomány más területein is megnyilvánultak – azt eredményezték, hogy a magyar flóra máig meghatározó jelentőségű kutatójává vált. Számszerűen is messze a legeredményesebb magyar flórakutató, hiszen a Kárpátok és a Kárpát-medence jelenlegi ismereteink szerinti mintegy 4000 magasabb rendű növényfajának mintegy 6,5 százalékát – Linné után a legtöbb fajt – írta le, részben Franz Adam Waldstein gróffal közösen.

Kitaibel szembesült elsőként a Kárpát-medence gazdag növényvilágával. Az általa megtalált és ismertetett fajok különleges jelentőségét számunkra az adja, hogy e növények között bőségesen akadnak hazánk és a Kárpát-medence sajátos flórájának legjellemzőbb tagjai, e természetföldrajzi régió sajátos szülőttei, és emiatt a szívünkhöz legközelebb állók. Homokpusztáink jellegzetes fajai közül többek között a magyar csenkeszt (*Festuca vaginata* W. & K. ex Willd.), a homoki kikerics ( *Colchicum arenarium* W. & K.), a homoki nőszirom ( *Iris arenaria* W. & K.), a tartós és kései szegfűt ( *Dianthus diutinus* Kit. ex Schult., *D. serotinus* W. & K.), a homoki fátyolvirágot ( *Gypsophyla fastigiata* L. subsp. *arenaria* (W. & K. ex Willd.) Dom.), a homoki keserűfűvet ( *Polygonum are-*



Homoki bakszakáll (*Tragopogon floccosus*)

Homoki kocsord (*Peucedanum arenarium*)

narium W. & K.), a homoki bakszakállt (*Tragopogon floccosus* W. & K.), a homoki vértövet (*Onosma arenarium* W. & K.) és a homoki kocsordot (*Peucedanum arenarium* W. & K.) írta le.

'Herbarium praestat omni icone,  
necessarium omni Botanico'

A herbárium kiválóbb minden ábrázolásnál,  
minden botanikus számára szükséges.  
Linné (1751): *Philosophia Botanica*.



Homoki vértő (*Onosma arenarium*)

Homoki nőszirm (*Iris arenaria*)

Az alföldi ártereknek és szikéseknek olyan bennszülött fajainak megtalálója, mint a fekete galagonya (*Crataegus nigra* W. & K.), a debreceni torma (*Armoracia macrocarpa* (W. & K.) Baumg.), a villás- és buglyos boglárka (*Ranunculus pedatus* W. & K., *R. polyphyllus* W. & K.), a vékony útifű (*Plantago tenuiflora* W. & K.) és a réti őszirózsa (*Aster sedifolius* subsp. *canus* (W. & K.) Merxm.).

A középhegység endemizmusai közül a magyar bogáncsot (*Carduus collinus* W. & K.), a magyar perje alfaját (*Poa pannonica* Kern. subsp. *scabra* (Kit.) Soó) és a kizárólag hazánkban előforduló magyar gurgolyát (*Seseli leucospermum* W. & K.) fedezte fel. A Kárpát-medence meleg, délies hegylejtőinek délkelet-európai növényei közül a vetővirág (*Sternbergia colchiciflora* W. & K.), a dunai szegfű (*Dianthus collinus* W. & K.), a pusztai meténg (*Vinca herbacea* W. & K.), a szürke ördög szem (*Scabiosa canescens* W. & K.), a sugaras zsoltina (*Serratula radiata* (W. & K.) M.-Bieb.) és a csilláros sárma (*Ornithogalum refractum* Kit. in Willd.) érvényes tudományos nevében Kitaibel szerzői neve áll.



A buglyos boglárka  
(*Ranunculus polyphyllus*)  
a szikes mocsarak jellegzetes növénykéje



A jellegzetes sziki herefajok („bodorkák”)  
közül Waldstein és Kitaibel szerzői nevét  
viseli a sziki here (*Trifolium angulatum*)



A Duna árterének bennszülöttjét,  
a fekete galagonyát (*Crataegus nigra*) is  
Waldstein–Kitaibel szerzőpáros írta le...



... ahogy a bíborfekete hagymát (*Allium  
atropurpureum*) is



A magyar gurgolya (*Seseli leucospermum*) a világon másutt nem fordul elő, mint a Dunántúli-középhegység dolomitján és néha aprózódó mészkövein



A dunai szegfű (*Dianthus collinus*) leírása az *Icones* első kötetében jelent meg



A harangcsillagot Waldstein és Kitaibel *Phyteuma canescens* néven írták le, ma érvényes neve: *Asyneuma canescens* (W. & K.) Gr. & Sch.

A Kárpátok és Erdély hazánkban nem előforduló fajai közül például a bugás kötörőfű (*Saxifraga cymosa* W. & K.) és a fejecses müge (*Asperula capitata* Kit. ex Schultes), a szívlevelű nadálytő (*Symphytum cordatum* W. & K. ex Willd.) a Balkán-félsziget növénykülönlegességei közül például a sárgás hatszegfű (*Silene flavescens* W. & K.) és a gyászoló imola (*Centaurea atropurpurea* W. & K.) faji önállóságának felismerése fűződik Kitaibel nevéhez.

Kitaibel nevéhez három addig leíratlan növény-nemzetség felismerése fűződik. Közülük kettő leírását (*Kitaibela*, *Waldsteinia*) átengedte Willdenownak. A *Kitaibela* nemzetséget sokáig monotipikusnak tekintették, később még egy kis-ázsiai faja került elő (Priszter 2001). Típusa az elsőként megismert szőlőlevelű Kitaibel-mályva (*Kitaibela vitifolia*), amely Horvátország, Szerbia, Bosznia és Macedónia területén ismert. Karlovác környékén Andreas Wolny gimnáziumi tanár, a Vucedoli-völgyben pedig Buday András◀ Szerém megyei fizikus hívta rá fel Kitaibel figyelmét, aki 1795-ben találta először Szerém és Verőce vármegyék „*kővér és kissé nedves, vagy vizenyős*” helyein,

A szőlőlevelű Kitaibel-mályva (*Kitaibela vitifolia*) az *Icones* 31. színes tábláján





A hegyközi cickafark (*Achillea crithmifolia*) botanikus kertben nevelt példánya Kitaibel herbáriumából. Az újnak tartott növényeket kertben is nevelte, több éven keresztül megfigyelte és így ellenőrizte jellegeik állandóságát



Az erdei madárhúr (*Cerastium sylvaticum*) példánya Kitaibel herbáriumából és egy cédulán a növény latin nyelvű leírása Kitaibel kézírásával

a Vucsedoli-völgyben mintegy 200 méterre a Dunától, napsütötte helyen. A Kitaibel és Waldstein által neki 1798-ban elvitt példányok Karl Ludwig Willdenow a „*Neue Schriften der Gesellschaft Naturforschender Freunde*” című folyóirat 1799 áprilisi számának 107. oldalán írta le az új nemzetséget. (Ebben a műben ötször szerepel ez az írásmód.) 1800-ban a „*Species plantarum*”-ban viszont *Kitaibelia*-ként szerepel. Ennek nyomán sokan és sokáig használták az utóbbi írásmódot, annak ellenére, hogy a *Kitaibela* alak lett először érvényesen közölve. Kitaibel maga következetesen ragaszkodott a *Kitaibelia* alakhoz: útinaplóiban is így használta (*Diaria*: 504., 505., *Diaria*3: 153., 218) és az *Icones* 31. tábláján és a 29. oldalon is *Kitaibela*-ként szerepel. Schuster (1829) szerint Kitaibel egykori sírján a *Kitaibela* zöldellt, és évente fehér virágokat bontott. A fajt szépsége miatt dísznövényként is termesztik, de hazánkban igen ritkán látható. Pedig érdemes lenne felkarolni és elterjeszteni. Terebélyes, akár másfél méteresre is megnövő hajtásain június elejétől rendszerint augusztus közepéig nyílnak a fehér vagy halvány rózsaszínű szirmú virágok. Levele tenyeresen karéjos, széle durván fogazott. A mi éghajlatunkon teljesen télálló, évelő növény. Tápanyagokban gazdag talajon és napos vagy legfeljebb félárnyékos helyen érzi jól magát.

Az egyetlen Kitaibel által leírt genusz képviselője egy első pillantásra inkább a kikericsre emlékeztető, mégis az amarilliszfélék közé tartozó növényke, amelyet ma vetővirág néven ismerünk. Elnevezésének történetét Bunke (1990)





Gyászoló imola (*Centaurea atropurpurea*)



Sziklai szegfű (*Dianthus petraeus*)



Elsőként Kítaibél találta meg a rejtélyes eredetű hévízi tündérrózsát Nagyvárad mellett

nyomán közöljük: E növényt „már a régi görögök is” ismerték. Jacobus Tabernaemontanus 1588-ban *Colchicum XII. montanum luteum minus*-nak (azaz „kis sárga hegyi kikerics XII.”-nek) nevezte. Carolus Clusius 1601-ben *Narcissus autumnalis minor* („kisebb őszi nárcisz”) névvel jelölte, Caspar Bauhin 1623-ban a *Colchicum luteum minus*-nak („kis sárga kikerics”-nek) hívta, míg Hyeronimus Bauhin 1731-ben *Narcissus persicus*-ként („perzsa nárcisz”) ismerteti. Az ezek után egy időre feledésbe merült növényt egy gyűjtögető füvesasszony vitte az

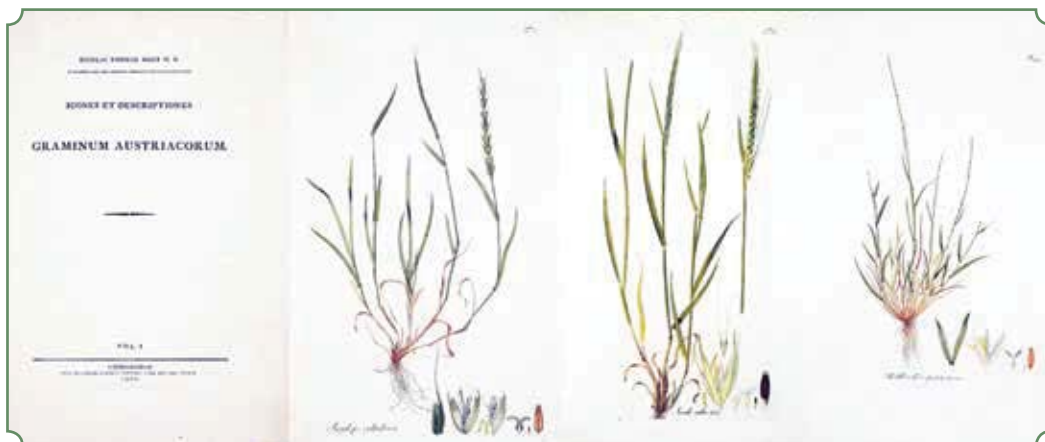


Vetővirág vagy „kikericsvirágú sárka”  
(*Sternbergia colchiciflora* W. & K.).  
A nemzetséget Kitaibel ismerte fel,  
Waldstein és Kitaibel írták le

akkori budai egyetem botanikus kertjébe, és hívta fel rá Joseph Jacob Winterl professzor figyelmét. Winterl több éven át figyelte a növényt és leírta, hogy néha évekre eltűnni látszik a területről, majd újra megjelenik. Nem ismerte fel, hogy önálló nemzetségbe tartozik, de azt igen, hogy a Linné által leírt fajokkal nem azonosítható, ezért 1778-ban *Colchicum novum*-ként (azaz új kikericsként) ismertette az *Index*-ben. (A nevezéktan szabályai miatt azonban az „új” jelzővel megjelent fajleírásai érvénytelenek.) Kitaibel Budaörs és Balatonfüred mellett is megtalálta a növényt. Rendszertani helyén és elnevezésén sokáig töprengett. Először egy dél-afrikai génuszba tartozónak (*Gethyllis*) vélte, majd felismerte, hogy addig ismeretlen nemzetségről van szó, amelyet eleinte Andreas Wolny tiszteletére kézírataiban Wolnya-nak nevezett (*Wolnia*-ként jegyezte fel Budaörs mellett 1802. május 3-án,

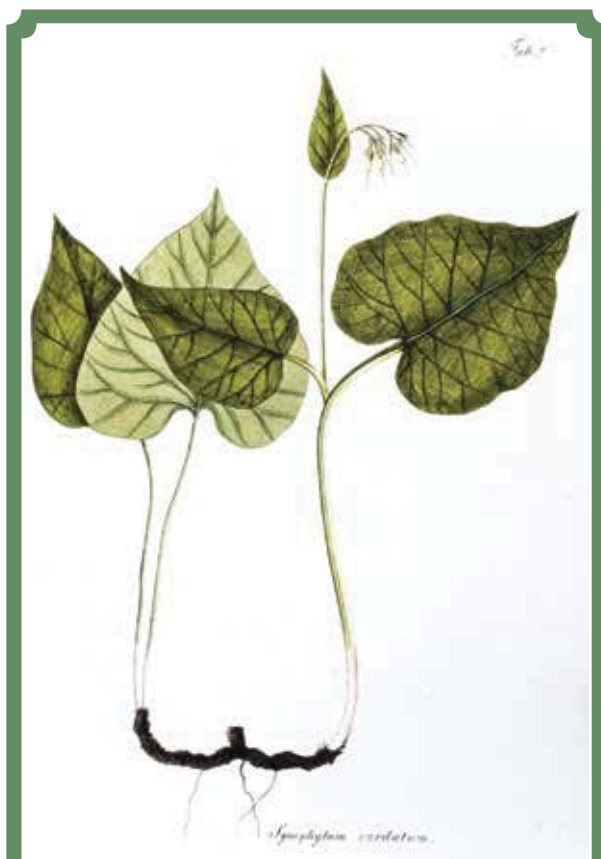
*Diaria*: 599.). Végül Waldstein barátja, a paleobotanikus Kaspar Maria Sternberg (1761–1838) tiszteletére a *Sternbergia colchiciflora* nevet kapta, leírása és ábrája az *Icones* második kötetében jelent meg (159. tábla). Azóta a nemzetség és a faj is a W. & K. azaz a Waldstein és Kitaibel szerzői nevet viseli. A génusz nevezéktani típusfaja pedig a hazánkban is előforduló növény.

Kitaibel életművének későbbi bírálói két dolgot róttak fel neki. Egyrészt, hogy az összegyűjtött hatalmas ismeretanyag csak egy kis részét tudta közölni, munkásságát nem tudta megkoronázni a történelmi Magyarország növényvilágát átfogóan bemutató mű (a tervezett „*Flora Hungariae*”) megírásával, amelyre egyébként predestinálva volt. Az osztrák August Neireich (1866) pedig úgy vélte, hogy több önmérsékletet tanúsíthatott volna az új fajok felállításánál. Utóbbi „vádpontot” teljesen alaptalannak érezzük. Mint az Osztrák-Magyar Monarchia domináns nemzetéhez tartozó és Kitaibelnél kedvezőbb korban is született Neireich számára ez talán nem volt magától értetődő, de Kitaibel rengeteg – és nemcsak botanikai tárgyú – eredménye azért maradt kiadatlan, mert közlésre érdemes eredményei jóval meghaladták azok publikációjára rendelkezésre álló anyagi lehetőségeket. (Legyen elég itt csak az *Icones* kiadásával járó hatalmas ráfizetésre és a kiadás kényszerű felfüggesztésére utalni.) Elsősorban a publikáció nagy költségigényének és a rendelkezésre álló források vészes szűkösségének, de nem kis részben Kitaibel önzetlen magatartásának és alázatos hozzáállásának köszönhető, hogy tucatjával engedte át az általa felismert új taxonokat másoknak közlésre. Willdenow által szerkesztett *Species plantarum*-ban, az „*Enumeratio plantarum horti beroliensis*”-ben az *Icones* megjelenésével nagyjából egy időben (néhány faj Willdenownál, mások pedig az *Icones*-ben jelentek meg előbb), de vannak olyanok is amelyeket csak Willdenow-nál jelentek meg és viszont. Az *Icones*-ben nincsenek pázsitfűvek, sások, szittyófélék, ezeket Kitaibel átengedte Nicolaus Thomas Host-nak, az *Icones et Descriptiones Graminum Austriacorum* című, négy kötetes 1801 és 1809 között megjelent munkája számára, többek között az *Aegilops cylindrica* Host, *Rottboellia pannonica* Host [= *Pholiurus pannonicus* (Host) Trin.], *Secale sylvestre* Host esetében. (Ahogy Kitaibel-ék számára Jacquin művei számítottak az *Icones* készítésénél etalonnak, úgy nehéz nem észrevenni a hasonlóságot, ami az 1799-ben megindult *Icones* és Host e műve között címében, megjelenésében és tipográfiájában is fennáll.) Host még a *Flora austriaca* című művében is közölt Kitaibeltől kapott fajokat.



Kitaibel és Winterl által megtalált fűfajok Host művében

Mindennek fényében még inkább csodálandó Kitaibelnek két elhatározása. Ha az általa leírt fajok számát minden áron növelni szeretne volna, akkor kezdettől fogva választhatta volna azok publikálásának sokkal olcsóbb módját is: az egyenként, kézzel kifestett nyomatok megjelenítése nélkül csupán a szöveg kiadását. Nem így döntött, ami arra utal, hogy sokkal fontosabbnak ítélte a fajok azonosíthatósága szempontjából összehasonlíthatatlanul jobb, bár kétségkívül sokkal költségesebb módszert: a színes táblák és a szöveg



A szívlevelű nadálytő (*Symphytum cordatum*)  
ábrázolása az *Icones*-ből.  
A faj leírását 1798-ban közölte Willdenow.

együttes megjelentetését. Másrészt fő művében az *Icones*-ben nemcsak a tudományra új fajok szerepelnek, hanem az ország ritkának és értékesnek tekintett fajai is. Ez is egyértelműen arra utal, hogy célja korántsem a „fajgyártás”, hanem az ország akkoriban kevésbé ismert növényvilágának feltárása, bemutatása volt. Magatartását „teljesítmény-orientált” korunkban sokkal inkább azért marasztalnák el, mert helytelen publikációs stratégiát választott.

Az tény, hogy vannak olyan Kitaibel által újként leírt fajok, melyekről később bebizonyosodott, hogy korábban mások által már leírt alakokkal azonosak. De ennek megítélésakor azt feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a maitól lényegesen eltérő körülmények között volt kénytelen dolgozni. Akkoriban nem voltak föld-

résznyi területek növényvilágát a teljesség igényével tárgyaló és az azonosítást kétséget kizáróan lehetővé tevő művek. Hiányoztak az egy-egy növénycsoportot a teljesség igényével bemutató monografikus feldolgozások is. Ezek a nagy, a korábbi tudást szintetizáló munkák csak Kitaibel és a hozzá hasonlóan úttörő, analitikus munkát elvégző kutatók eredményeit felhasználva készülhettek, nagyrészt a 19-20. századtól kezdődően. Ez az oka annak, hogy Kitaibel számos általa megtalált növényről nem ismerte fel, hogy új fajjal van dolga. Ez történt például a magyar flóra egyik legnagyobb értékének tartott, ma magyarföldi husángként (*Ferula sadleriana*) ismert ernyősvirágzatú nö-

vény esetében is. Elnevezésének tanulságos történetét Boros Ádám (1940) írta meg. A fajt Kitaibel Pál találta meg elsőként a 18-19. század fordulóján, Pilisszántó felett, a Pilishegy délkeleti sziklaélén. Akkoriban a növények azonosításának legjobb eszközei a nagy összehasonlító anyaggal rendelkező herbáriumok voltak, a korabeli kutatók között kiterjedt növénycsere folyt. Kitaibel irodalmi forrásokból növényünket még leginkább az Altáj-hegységben honos szibériai kocsordhoz (*Peucedanum sibiricum*) találta hasonlónak, de erről a növényről nem áll rendelkezésére összehasonlító herbáriumi anyag. (A herbáriumban megtalálható volt ugyan a növény, de *Ferula tatarica* Fisch néven.) A növény tehát *Peucedanum sibiricum* néven került be az *Icones*-be (60. tábla). Ugyanezen a néven említette Sadler József *Flora Comitatus Pestiensis* című művében is. Sadler által gyűjtött példányok jutottak el az orosz flóra szerzőjéhez, C. F. Ledebour-hoz, aki a keleti *Ferula*-k kiváló ismerőjeként rájött, hogy a pannóniai növény nem azonos velük és a *Flora rossica lapalji* jegyzetében 1846-ban *Ferula sadleriana* néven írta le az új fajt, nevében Sadlernek állítva emléket.

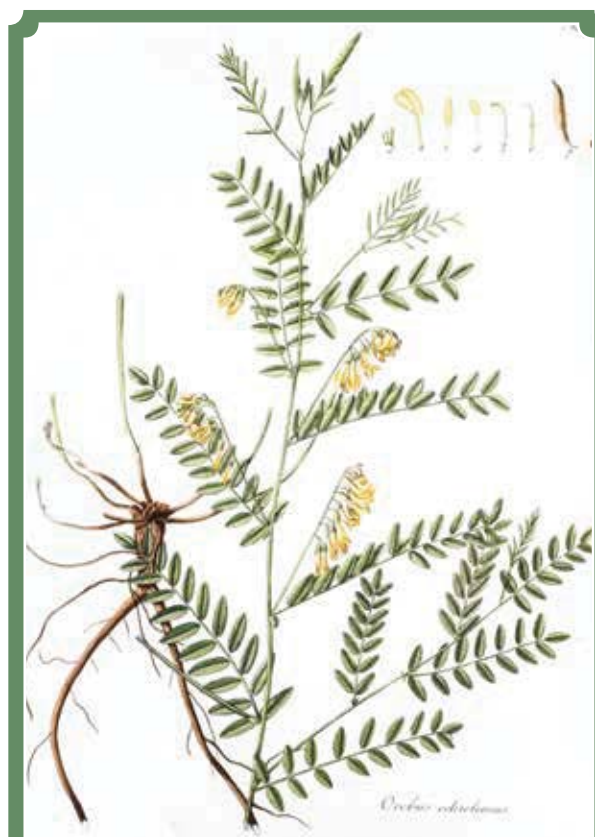
Szemben Neilreich feljebb említett álláspontjával, úgy véljük, ha Kitaibel „bátrabban” publikál, ha több forrás áll rendelkezésére ilyen célokra akkor még eredményesebb lehetett volna e téren is,

nem csupán a kiadatlan eredményei miatt, hanem azért is, mert publikációs nehézségei következtében többször megelőzték. Ennek illusztrálására álljon itt a magyar tölgy (*Quercus frainetto*) története. E növény faji önállóságát Kitaibel előbb ismerte fel mint az olasz Tenore, de hiába fedezte fel azonban korábban Kitaibel, annak leírása – *Quercus conferta* Kit. néven – közeli barátjának, a bajor származású Joseph August Schultes osztrák flórájában jelent csak meg 1814-ben, Tenore pedig már 1813-ban közölte a mai napig is érvényes *Quercus frainetto* Ten. nevet.



A magyarföldi husángot (*Ferula sadleriana*) elsőként Kitaibel találta meg

Máskor a balszerencse is közrajátszott abban, hogy az általa felismert taxon ma mégsem viseli auktornevét. Ahogy azt Borbás (1899) tisztázta, a napjainkban pilisi bükköny (*Vicia sparsiflora*) néven ismert növényünket is elsőként Waldstein és Kitaibel írták le *Orobus ochroleucus* néven (*Icones* 118. tábla). Ascherson és Janka 1872-ben ismerték fel, hogy Kitaibel növénye nem az *Orobus* (lednek), hanem a *Vicia* (bükköny) nemzetségbe tartozik. Waldstein és Kitaibel faji jelzőjét alkalmazva *Vicia ochroleuca*-nak kellett volna nevezni, de mivel a nemzetségben a halványsárga virágszín egyáltalán nem ritka, nem meglepő, hogy korábban ilyen néven már leírtak egy másik növényt (de természetesen csak egy faj viselheti ezt a nevet). Emiatt Kitaibel növényét *Vicia pilisiensis*-re keresztelték át,



A pilisi bükkönyt Kitaibel és Waldstein *Orobus ochroleucus* néven írták le 1802-ben, ma érvényes neve mégis *Vicia sparsiflora* Tenore 1835.

amelynek azonosságát a Tenore által 1835-ben Olaszországból leírt *Vicia sparsiflora* nevű fajjal csak 1895-ben ismerték fel.

Joseph August Schultes *Österreichs Flora* című művének 2. kiadásában, A IX. oldalon ezt írta (Jávorka 1957a: 89. fordításában): „Az én igen tisztelt barátom, Kitaibel professzor úr, volt olyan előzékeny, hogy nyilvános használatra a Magyar Királyságban és a csatolt tartományaiban eddig általa megtalált növények jegyzékét átadta és így a közönség, úgy mint én is, minden bővítést, amelyet az Osztrák Császári Állam Flórája Magyarországról kapott, ennek a nagy tekintélyű és a tudomány terén nagy érdemeket szerzett tudósnek köszönhet”. E munkában Schultes számos Kitaibeltől kapott új fajt közölt, közülük közel kéttucatnyi ma is érvényes név.

Jávorka (1957a: 91.) szerint Kitaibel által megtalált fajokat közöltek még Roemer és Schultes (*Systema vegetabilium*, 1817–1830), M. P. DeCandolle („*Prodromus systematis nat. regni vegetabilis*”, 1824–1870), Hornemann („*Hortus hafniensis*”, 1813–1815), Reichenbach („*Flora Germanica excursoria*”, 1830–1833), Steudel („*Nomenclator botanicus*”, 1821, 1840), Sadler („*Magyarországi fűneműek családja és földrajzi elterjedése*”, 1841), Janka (1872), Hackel (1878) cikkei is.

A 19. század közepén az akkor még egyetemi hallgató Kanitz Ágost a Kitaibel iránt érzett kegyelettől vezetve célul tűzte ki maga elé, hogy Kitaibel kézírataiból a florisztikai adatokat közölje. Jávorka Sándor (1957a: 91.) szerint „Merész vállalkozása sikerült is annyiban, hogy a kézirati feljegyzéseket, ha elkésve is, pár évtizeddel Kitaibel halála után természetes rendszerbe szedve, praktikus összeállításban közreadta. De nem sikerült annyiban, hogy tapasztalatlan és gyakorlatlan florista lévén, a Kitaibel-féle neveket megfejtés nélkül hozta napvilágra, miáltal sok felesleges vitát és tisztázatlan kérdést vetett fel, tápot adva annak a helytelen feltevésnek, mintha Kitaibel új fajainak egy részét elsietve és mintegy könnyelműen nevezte volna el.”

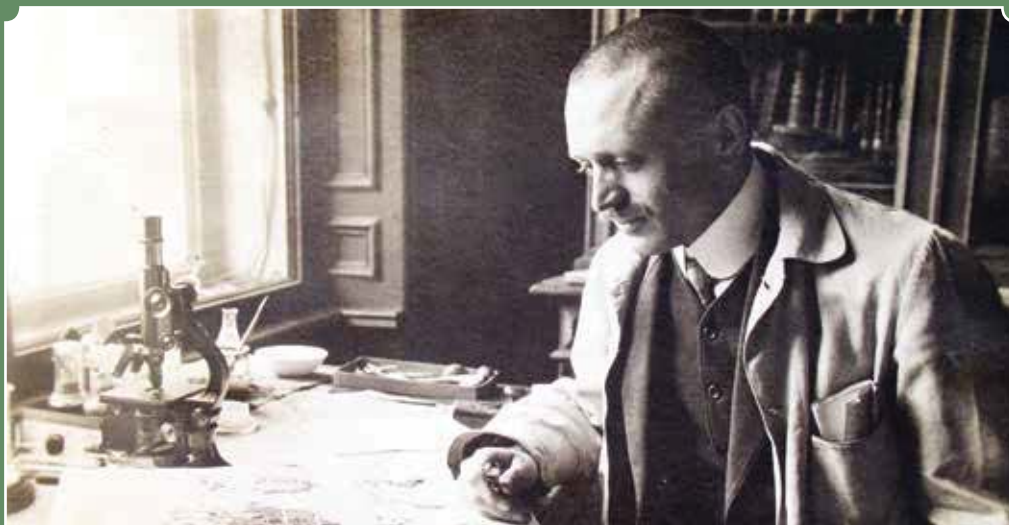


A fehér sáfrány (*Crocus albiflorus* Kit.) leírása Schultes Österreichs Flora című művében jelent meg 1814-ben

A tartós szegfű (*Dianthus diutinus* Kit.) leírását szintén a Kitaibellel baráti viszonyt ápoló Joseph August Schultes tette közzé

Kitaibel kézírataiból és herbáriumából az utódok által közzétett nevek megfejtésére már Tuzson (1918) kísérletet tett, de a nevek sokasága azonosításának, megfejtésének nagy feladatát Jávorka Sándor végezte el. Az összesen 1015 nevet tartalmazó *Nomenclator Kitaibelianus*-t Jávorka a Kitaibel Pál című könyvének 140–170. oldalain tette közzé. Jávorka Sándor (1926, 1929, 1934, 1935, 1936, 1945) dolgozta fel és publikálta Kitaibel herbáriumának legnagyobb, virágos növényekre vonatkozó részét is.

## JÁVORKA SÁNDOR (1883–1961)



Kitaibel nem tudta valóra váltani nagy tervét: megírni Magyarország flóráját bemutató művét. Ez csak több mint egy évszázad múltán sikerült. Szerzője egyben Kitaibel életrajzírója és herbáriumának tudományos feldolgozója: Jávorka Sándor. A felvidéki Hont vármegyei kis faluban, Hegybányán született 1883. március 12-én. Kovácsmester édesapjának halála után édesanyja öt testvérével együtt egyedül nevelte. Jávorka már kora gyermekkorától kezdve tanítva, dolgozva saját erejéből végezte – kitűnő eredménnyel – tanulmányait. A selmecbányai piarista gimnáziumi évei alatt, 14-15 éves korában kezdett Cserey Adolf növényhatározójával ismerkedni és növényeket gyűjteni. 1904-ben szerzett Budapesten természetrajz-vegytan szakos tanári oklevelet. Fél évig az egyetem Fűvészkertjében gyakornokoskodott, és innen került a Természettudományi Múzeum Növénytárába, ahol különböző beosztásokban ötvenöt éven keresztül, haláláig dolgozott. Huszonhárom évesen doktorált, értekezését a hazai vértó- (*Onosma*-) fajokról írta. (Ennek a dolgozatnak szó szerinti fordítását egyébként húsz év múlva jelentette meg az akkori neves angol nyelvű szaklap, a *The Journal of Botany*). Mintegy húsz év munkája után fejezte be a történelmi Magyarország már Kitaibel által is tervbe vett növényhatározójának megírását. A *Magyar Flóra (Flora Hungarica)* című mű két kötetben, 1924–25-ben jelent meg. Egy ekkora és ilyen változatos flórával rendelkező földrajzi régió határozójának megírása Európában akkoriban is kimagasló tudományos teljesítménynek számított. A *Magyar Flóra* hatása napjainkig is érződik a magyar botanikában. Az azóta megjelent szinte valamennyi hazai növényhatározónak ez a mű szolgált példaképül, és ez szolgáltatta hozzájuk az alapot: kulcsaik többé-kevésbé e művön alapulnak. Szerves folytatásának, kiegészítésének tekinthető a Csapody Verával közösen készített „*Iconographia*”, azaz a történelmi Magyarország flórájának képes atlasza. E munka először 1934-ben jelent meg: A magyar flóra képekben – *Iconographia florae Hungariae* címen. A kötetet a szerzők Kitaibel Pál emlékének ajánlották. Jávorka feldolgozta Kitaibel herbáriumának legjelentősebb, a virágos növényeket tartalmazó részét is. A *Herbarium Kitaibelianum* hat részben jelent meg a Természettudományi Múzeum évkönyveiben 1926 és 1945 között. Útinaplói szerint 2165 napot töltött terepen. A jelenlegi országterület mellett járta a Kárpátokat, Erdélyt, a Bánátot és Bácskát is, de többször eljutott a Balkánra is. Gyűjteménye mintegy 22 ezer herbáriumi lapot számlál. Százhusznál több, a tudomány előtt addig ismeretlen növényalakot írt le, amire tudományos nevük végén a „Jáv.” rövidítés utal. Munkásságának eredményességét 18 könyv és könyvrészlet, valamint 130 tudományos publikáció is jelzi. Közülük itt ki kell emelni a „*Kitaibel Pál*” című könyvét (1957a). Önmagát Kitaibel kései tanítványának és szellemi örökösének tartotta, tegyük hozzá: teljes joggal! A Kitaibelhez való viszonyulására jellemző, hogy ha a terepen Waldstein és Kitaibel szerzői nevét viselő taxonra bukkant, akkor annak tudományos nevéhez mindig hozzátette az auktorkat is (Fekete Gábor közlése).



Kitaibel herbárium – az *Icones* és útinaplói mellett – botanikai munkásságának legfontosabb és szerencsére máig fennmaradt dokumentuma. Kitaibel halála után hagyatékáról Karl Konstantin Haberle készített igen részletes leltárt és becsülte fel annak értékét, hihetetlen alaposan – krajcárokig pontosan. A herbárium jelentőségét három tényező miatt hangsúlyozta: 1. a herbáriumban meglévő, addig még le nem írt új fajok példányainak léte miatt, 2. a magyar flóra ismerete, mások általi kutathatósága miatt, 3. Kitaibel kézirataival kölcsönösen meglévő összefüggősége miatt (Gombocz 1914: 87.). (Mindhárom esetben beigazolódott Haberle véleménye, de a herbáriumban rejtőző új fajokat mire a gyűjteményt feldolgozták, mások már megtalálták és leírták. Pedig Kitaibel megtalált olyan akkoriban még le nem írt fajokat, mint a később *Cuscuta epilinum*, *Elatine hungarica*, *Delphinium oxysepalum* néven leírt növények.

### JÓZSEF NÁDOR (1776-1847)

Eredeti nevén Erzherzog Joseph Anton Johann (Baptist) von Österreich-Toscana 1776. május 9. született Firenzében. II. Lipót német-római császár, magyar és cseh király és Bourbon házból való María Luisa de España spanyol infánsnő 16 gyermeke közül kilencedikként született. 1792-ben mindkét szülőjét elvesztette; az uralkodó elsőszülött bátyja, Ferenc lett, akinek magyar királlyá koronázásakor 16 évesen járt először Budán. Ekkor másik bátyja, Sándor Lipót főherceg volt Magyarország nádora, aki egy vegyész-balesetben 1795-ben életét vesztette. Ezután lett császári helytartó (régens). Hamarosan megtanult magyarul és igen népszerű lett, 1796-ban a pozsonyi országgyűlés közfelkiáltással a király utáni legmagasabb méltósággá, nádorrá választotta, amely posztot 1847. január 13-án bekövetkezett haláláig közmegelegedésre töltötte be. Az ország állapotáról írott nádori jelentéseiben többször is javasolta császári bátyjának, I. Ferencnek, hogy az uralkodó térjen vissza az alkotmányosság útjára, és átgondolt reformokkal igyekezzék javítani a magyar népnek az uralkodóházhoz való viszonyát. Elérte, hogy a császár kegyelmet adjon a börtönbüntetésre ítélt magyar jakobinusoknak, köztük Kazinczynak. Sokat tett az ország gazdasági és kulturális felemelkedéséért, Pest-Buda fejlesztéséért. 1806-ban létrehozta a Szépítési Bizottmányt, amely a klasszicista építészeti stílus felvirágoztatását, a város egységes stílusú épületekkel való gazdagítását segítette. Kezdeményezésére épült az édesapjáról később Lipótvárosnak elnevezett város-



rész, de része volt a Gellért-hegyi csillagvizsgáló („*Egyetem-i csillagda*”) létrejöttében és az édesanyja nevét viselő Magyar Ludovika Akadémia (*Ludoviceum*) építtetésében is. Előmozdította a Pest és Vác közötti vasútvonal és a Kőbányára vezető próbavasút építését. Megvásárolta és parkosította a Margit-szigetet és fontos szerepe volt a Városliget rendezésében is. A Magyar Tudományos Akadémia jogelődjének létrejöttét 10 000 forintos adománnyal segítette, de fejlesztette a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit és a később Széchényi Ferencről elnevezett Országos Könyvtárat is. Abban, hogy Kitaibel pótolhatatlan herbárium – és felbecsülhetetlen értékű kéziratai (köztük útinaplói) az elmúlt majdnem két évszázad minden viharán át fennmaradtak, nem tudjuk eléggé hangsúlyozni a Nádor érdemeit, „*aki Habsburgnak született, és magyarnak halt meg*”. Kitaibel személyes sorsának alakulásában is sokat köszönhetett neki, erről tanúskodik egy, a Helytartótanácsához 1813-ban írt beadványának (Gombocz 1936a: 266.) pár sora: „*csak a nádor közbenjárására neveztek ki rendes tanárnak: róla mindig a leghálásabb szívvel fogok megemlékezni*”.

A herbáriumot Haberle 13 243 példányból állónak becsülte, amelyen belül a legnagyobb értéket (1061 fl és 24 kr.) a belföldi gyakori növények lapjai tették ki, ezután következtek a külföldi példányok 572 fl. 30 kr. értékkel. A herbáriumot – a 3634 fl. értékűre becsült kéziratokat követően – a hagyatéknak második legértékesebb részének tekintette és 2125 fl. 26 kr. értékűre becsülte. Az egész hagyatéknak egy kisebb vagyonnak számító összegért (7000 fl.), József nádor vásárolta meg és adományozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.



Diószegi Sámuel-től kapott *Prunus padus*  
Kitaibel herbáriumában

Jávorka Sándor (1926: 428.) Kitaibel herbáriumáról szóló hatrészes cikksorozatának bevezetőjében a következőket írta: „midőn a Linné utáni első auctorok korszakában a herbáriumok fontos szerepe éppen még csak kialakulóban volt s midőn a legtöbb auctor még csak rövid frázisokkal írja körül növényeit, Kitaibel már fölismeri annak szükségét, hogy mennél dúsabb, mennél több helyről származó összehasonlító növényanyagot gyűjtsön össze magának. A saját maga által gyűjtött növények legtöbbször dús példányszámban vannak begyűjtve. Növényeit gyorsan iparkodik az akkor létező munkák igen gyakran hiányos leírásai alapján determinálni, melléjük mindig aránylag pontos helyrajzi adatokat közöl, a gyakoriság és virágzás hónapjának és a talajviszonyok megjelölésével, mindig megjegyezve azt ha a növény lelőhelyére nem emlékszik pontosan. ...”

Kitaibel herbáriumai Jávorka (1926: 429.) szerint 14 702 lapot számlál, amelyek körülbelül 8000 növényfajhoz tartoznak. Haberle katalógusa szerint legnagyobb részét hazai virágos növények tették ki, de külhoni és virágatlan példányok is találhatók benne. Kitaibel herbáriumának algáit Istvánffy Gyula (1891), gombáit Moesz Gusztáv (1923), zuzmóit pedig Timkó György (1943) dolgozta fel.

Kitaibel növényei erős itatós íveken, felragasztás nélkül, kettős, folyótóltagos sorszámozással ellátva, 63 csomóba (fasciculus) osztva maradtak fenn. A közöttük történő keresést nagymértékben segíti Jávorka cikksorozata, amely ábécé-rendben tárgyalja a fajokat és utal a fasciculus és a faj sorszámaira.

A herbáriumban Kitaibel széleskörű cserekapcsolatait tükrözően hatvanánál több személytől és intézménytől származó példányok is találhatóak. (Részletes felsorolásukat Jávorka 1926: 431-434. közli). A gyűjteményben kiemelkedő jelentőségűek Willdenow növényei (mintegy 280), valamint a Kárpát-medence flóráját tekintve Baumgarten gyűjtései és természetesen a Waldstein–Kitaibel-féle taxonok típuspéldányai. Utóbbiakról Kováts Dezső (1992) adott áttekintést.

### A HERBÁRIUMOK HISTÓRIÁJA ÉS HASZNA

Az első 'száritott kert'-et ('*hortus sciccus*'-t, azaz mai értelemben vett herbáriumot) Luca Ghini bolognai természettudós hozta létre a 16. században. A herbáriumok szerepe kezdetben a növények megismertetése, dokumentálása volt és így több millió példányt őrző gyűjtemények jöttek létre. Napjainkban e természettudományos gyűjtemények tudományos szerepe ennél lényegesen sokrétűbb: a klímakutatástól a természetvédelemig vagy az ásványkincsek előfordulásainak térképezéséig a legkülönbébb szakterületeken hasznosítják a herbáriumokban őrzött információkat. A herbáriumok értéke abban rejlik, hogy hosszú távú adatsorokat biztosítanak. A napra pontos gyűjtési dátummal feliratozott herbáriumi példányok alapján vizsgálható, hogy egy-egy növényfaj virágzási ideje változott-e az elmúlt évszázadok során. Ennek kapcsán derült ki, hogy a hazai orchideák



többsége az éghajlatváltozás következtében napjainkban korábban nyílik, mint fél évszázaddal ezelőtt (Molnár V. *et al.* 2012). Herbáriumi adatok az őshazájuktól távoli földrészen terjeszkedő özöngyomok inváziójának nyomon követésére is alkalmazhatóak. Így tisztázták például az ürömlevelű parlagfű (*Ambrosia artemisiifolia*) európai megtelepedésének idejét, ütemét és élőhely választásában bekövetkező változásokat. Kitaibel Pál herbáriuma napjainkban is tartogat meglepetéseket: a hazai flórából korábban ismeretlen *Solanum scabrum* fajt egy a kétszáz éve, Kitaibel által gyűjtött példány molekuláris genetikai vizsgálatával azonosították (Poczei *et al.* 2009). A gyűjtemény valószínűleg a tudomány előtt ismeretlen fajokat is rejteget, mint ahogy Moesz Gusztáv 1908-ban írta le a magyar látonyát (*Elatine hungarica*) egy Kitaibel által Békés vármegyében gyűjtött példányok alapján (Molnár V. *et al.* 2013). Kitaibel digitalizált herbáriuma hozzáférhető a <http://herbarium.hungaricana.hu/hu/> címen.

Takács Attila, Nagy Timea & Molnár V. Attila

Jávorka Sándor (1957a: 129.) lajtsromozta a Kitaibel tiszteletére elnevezett növényeket és állatokat is. Előbbiek közül 44-et sorolt fel, amelyek többségét ma szinonimaként értékelik. Kitaibel nevét az alábbi növények viselik érvényben lévő neveikben:

*Aquilegia kitaibelii* Schott

*Cardamine kitaibelii* Becherer

*Galium kitaibelianum* Schult. et Schult

*Kitaibela vitifolia* Willd.

*Knautia kitaibelii* (Schult.) Borb.

*Melampyrum barbatum* W. et. K. subsp. *kitaibelii* Soó

*Primula kiteibeliana* Schott

*Viola kitaibeliana* Roem. et Schult.

E felsoroláshoz csatlakozik még az állatok között az *Ablepharus kitaibelii* Bibron et Bory de Saint-Vincent.

Jávorka Sándor (1957a) szerint Kitaibel volt az első hazai igazi naturalista természetkutató, aki a felfedező és rendszerező Linné-korszak céltudatos hazai megindítója és egyben lezárója, de egyúttal az új felfogást kereső korszak előfutára is. Emlékét mindaddig őrzik az általa felfedezett növényfajok, míg lesznek olyanok akik a Kárpát-medence növényeiben örömeiket lelik.

***Kitaibel poraid nem enyésznek el, életük újul.  
Míg tavasz évenként élteti a növevényt.***

(Kultsár István, 1818)



A Kitaibel-fogasírt (*Cardamine kitaibelii* Bech.) Waldstein és Kitaibel eredetileg *Dentaria polyphylla* néven írták le